



«Батьківщина слонів», або Варіації на тему формування української національної археографії

Олег Журба

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 47-63.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

«БАТЬКІВЩИНА СЛОНІВ», АБО ВАРІАЦІЇ НА ТЕМУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Приводом для саме такого оформлення назви статті стали наступні рядки з рецензії професора РДГУ В. А. Муравйова в «Археографическом ежегоднике» на перший випуск «Дніпропетровського історико-археографічного збірника»¹, що містив мою невеличку працю, присвячену огляду археографічного доробку Ф. О. Туманського. Рецензент пише: «Значительный интерес представляет заметка о публикации документов о казачестве и об освободительной войне под руководством Богдана Хмельницкого в журнале Ф. О. Туманского «Российский магазин» (О. И. Журба). Странно, однако, по меньшей мере, что «Российский магазин», выходящий в 1792—1794 гг. в Петербурге, издававшийся членом-корреспондентом Петербургской академии наук и членом Российской академии, именуется первым украинским историко-археографическим журналом на том основании, что издатель происходил из «великого и известного старшинского рода с Гетманщины», а материалы по истории Украины занимали около половины трех томов издания. Автору, конечно, вольно забывать об общности, о связях исторических судеб, культур, науки Украины и России, особенно уместно и тактично это, видимо, с его точки зрения выглядит в сборнике, посвященном Н. П. Ковальскому, но ведь и нам вольно напомнить, с чем всегда был сопряжен поиск «родины слонов»².

Угамувавши першу реакцію «ображеного» автора, якого не так зрозуміли, вибудовуючи, хоча б для себе, додаткові «ешелони» аргументації, невдовзі я зрозумів, що маю справу з досить непростим, багатшаровим (незалежно від того, наскільки таким прагнув створити його рецензент), цілком симптоматичним для сучасної історіографічної ситуації текстом, що засвідчив загальні риси пострадянської історіографічної ситуації в цілому та її російської та української складових зокрема. До полеміки з В. А. Муравйовим я повернуся в кінці статті. Проте спочатку необхідно зробити деякі загальні зауваження щодо того, як сучасні українські та російські автори розглядають про-

цеси розвитку регіональної археографії в Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що процес народження з провінційних загонів служителів радянської Клію нових національних історичних наук став наслідком руйнування цілісності радянського політичного і духовного-культурного простору, єдиного за своїми інституціональними ознаками та кадровим потенціалом, вихованим радянською епохою. Саме тому однією із ключових проблем сучасної історіографії на колишніх радянських просторах стала потреба її власної, в тому числі й національно-культурної, самоідентифікації³. Першою, природною до рефлекторності, реакцією самоствердження в новій якості нерідко ставало дистанціювання, відштовхування, відторгнення чужого і намагання чіткого і недвозначного окреслення власного історіографічного поля, доступ на яке стороннім суворо заборонявся і недвозначно розцінювався як посягання ледве не на сферу сакрального.

Звичайно, в даному контексті сказане більшою мірою відноситься до української історичної науки з її пафосом самоствердження за рахунок руйнування наукових ідей і концептуальних конструкцій інтелектуальних центрів колишньої метрополії, що насамперед генетично пов'язано із діаспорною історіографічною традицією та нинішнім галасливим декларуванням своєї прозахідної орієнтації. Необхідне організаційне, ідеологічне, мовне, предметно-територіальне розмежування з радянською (а нині російською) історіографією, — процес, вивчення сутності, наслідків і механізмів якого (особливо цікавого на рівні персонального перевтілення радянського історика в українського) ще чекає на свого дослідника, — приніс не лише психологічне задоволення та інтелектуальні здобутки, але й суттєві проблеми, значною мірою породжені історіографічною ситуацією 1990-х рр. У зв'язку з цим не можна не поділити стурбованості дніпропетровського історика М. А. Руднева з приводу того, що «характерною та гідною жалю тенденцією розвитку сучасної української історіографії та гуманітарного знання в цілому є той ідеологічний та емоційний стан, який можна не без певного ризику визначити як «бенкет переможців», що затягнувся»⁴. Набуте у такий спосіб відчуття власної самодостатності (за типом виділення або відділення від загальнорадянського історіографічного ареалу) забезпечило поширення штампів і кліше, що не в останню чергу визначають стиль теперішнього «самостійного» історіографічного мислення.

Такий механізм самоствердження призвів до того, що дослідження шляхів розвитку національної історичної науки нерідко ведеться без урахування і уявлення складного процесу її ідейного оформлення та самоосмислення себе як власне *української* в контексті насамперед загальноросійської регіональної історіографії, співвідношення з якою змальовується здебільшого вкрай спрощено, якщо не примітивно. Тому зараз нерідко можна зустріти безапеляційні твердження, що створюють цілком неадекватний, якщо не комічний, образ українського історика кінця XVIII — початку XX ст., який ледве не у підпіллі, долаючи незчисленні офіційні перепони, у нелюдських умовах самовіддано бився за національну історичну науку: «... ні Росія, ні Австро-Угорщина не були зацікавлені у вивченні української специфіки, тим більше в регіональному аспекті. Імперські центри схильні були розглядати локальні історичні дослідження як джерело нелояльності і сепаратизму. Науковці на свій страх і ризик розробляли місцеву проблематику, повинні були вдаватися до езопової мови і все ж часто зазнавали утисків і переслідувань»⁵. Не в змозі або замислитися, або розібратися у нездоланній суперечці між такими скрутними обставинами та розквітом українських регіональних досліджень у зазначений час, той же автор змушений лише констатувати, що «незважаючи на вкрай несприятливі умови, напрям історичних студій, що розглядав українську етнічну територію як суму «земель»... успішно розвивався»⁶.

Багатотрагедійний образ української історичної науки під тиском російської підсилюється, як вважають деякі сучасні українські дослідники, шляхом не лише словесної експресії, але й протиставлення її мізерних організаційних можливостей інституціональній потужі імперських наукових осередків. Так, В. В. Вашенко пише: «...протягом усього XIX ст. нелегкий вантаж української історичної науки несли поодинокі дослідники, у той час як на російську історичну науку працювала ціла купа наукових інституцій і установ, авторитет держави. Притому добуток обох національних напрямків історичної науки в цілому зіставимий»⁷. Залишимо на авторському сумлінні пасаж про зіставлюваність доробку російської та української історіографії XIX ст., але звернемо увагу хоча б на те, що основні археографічні та дослідницькі здобутки головних персонажів його монографії реалізовані в інституціональних межах загальноросійського історіографічного поля. І тут знову не залишається нічого іншого, як щиро поділити наївну авторську розгубленість і здивування з приводу поставленого ним «ори-

гінального» запитання: «...в силу яких причин було можливе не лише існування української історичної науки в інституційних межах російської історичної науки наприкінці XIX ст., але й підтримка на індивідуальному рівні високої творчої продуктивності українських істориків, що знайшло вираження у досить швидких темпах розвитку української історіографії у зазначений період»⁸.

На моє переконання, причини подібних історіографічних уявлень — зовсім не поодиноким протягом всього часу існування студій над українським історіописанням — слід шукати в некритичному сприйнятті і сліпому перенесенні на історико-наукову проблематику концепції українського історичного процесу М. С. Грушевського, яка ще на початку 1970-х рр. була піддана ґрунтовній критиці О. Оглоблиним⁹, але й досі не сприйнята і достатньо не осмислена сучасною українською історіографією. Намагання уявити собі і представити читачам історію української історичної науки як безперервний в своїх основних характеристиках процес (єдиний предмет дослідження, цілісний етногеографічний простір, споконвічне усвідомлення своєї самодостатності та невпинна боротьба проти посягань на неї чужинців) її постійного наукового зростання, з необхідністю призводить до ігнорування історичного духовно-культурного контексту, в якому вона формувалася.

Тому, на мій погляд, серед низки важливих проблем української історіографії однією з найпринциповіших на сьогодні є проблема *становлення* власне української історичної науки. Як правило, історія історичної науки саме як *української* розглядалася як щось позаісторичне, самодостатнє і самозрозуміле, що зрештою робить абсурдним, виключає навіть саму постановку проблеми *формування* національної (в тому числі історичної) самосвідомості, українського інтелектуального ареалу. Окрім того, за таких підходів духовне життя українського суспільства (складовою якого є історичне знання, історична свідомість, історичне пізнання, історична освіта, історична наука певної доби) мусить розглядатися у відриві від ідейно-духовних та наукових процесів інтелектуальних осередків політичних метрополій українських земель, що навряд чи може посприяти дослідженню механізмів генези власне українського культурного, зокрема історіографічного простору в тому вигляді, як він утворювався в уяві і працях «апостолів» української народницької історіографії (М. П. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського).

Із цього випливає друга, на мій погляд, принципова проблема вивчення українського історіографічного процесу згаданого часу: ви-

значення його місця у формуванні і розвитку загальноросійської історичної науки. Тут у центрі уваги — розгляд механізмів та специфіки вписування українського регіонального історіописання у загальноімперський історіографічний контекст на правах рівноправної складової певної цілісності, способів його конституювання в ній, нарешті шляхів виокремлення регіональних історіографій українського етнічного ареалу, їх дистанціювання від загальноімперського історіографічного процесу у напрямку консолідації і формування власного самодостатнього історіографічного простору. Інакше кажучи, виникає завдання виявлення взаємовпливів та взаємоперетоків російської та української історіографії, які в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. лише починали свій шлях до власне національної ідентичності, що відносно того часу позбавляє сенсу саму можливість вибудовувати між ними непрохідні мури, а створює лише умови для дослідження початкових етапів цього процесу.

Якщо сьогодні з «українського» боку пошуки самоідентифікації власної історичної науки репрезентовані телеологічними уявленнями про споконвічність українського історіографічного процесу, то з російського — відсутністю розуміння необхідності і доцільності вивчення формування передумов виокремлення в загальноімперському духовно-культурному просторі тих елементів, в тому числі історичних знань і археографічної практики, які формували ґрунт для українського «передвідродження», намаганням розглядати українознавчі студії того часу виключно в контексті власне російської регіональної історіографії¹⁰.

Звичайно, я далекий від того, щоб закидати російським колегам неуважне ставлення до проблем формування і розвитку української історичної науки. Така незацікавленість природна для будь-яких столичних осередків у дослідженні наукових явищ провінційного походження. Вона властива не лише Москві та Санкт-Петербургу і пояснюється, насамперед, маргіальністю в їх очах історії самої провінції та вторинністю її інтелектуального життя, яке, при всій самотності, в своїх елітних формах завжди зорієнтовано на столичні зразки. Справа в іншому. До останнього часу, навіть з урахуванням того, що провінціологія як напрямок історичних досліджень набуває все більшої популярності і усвідомлюється як один з перспективних шляхів розвитку сучасної історичної науки, в російській історіографії проблема становлення національних історіографій на ґрунті певних регіональних історико-наукових ареалів залишається зігнорованою.

З іншого боку, в українській історіографії залишається відкритим питання про механізми вдалої спроби консолідації різних, специфічних провінційних історіографій (малоросійської, слобідської, правобережної та новоросійської) в головах і творах провідних її фахівців в українську національну історіографію. Причому принципово важливо зауважити, що така консолідація ні в якому разі не була ні наперед визначеною, ні механічною й зовсім не мала глобального характеру, а тому відповідно не означала смерті вище перелічених регіональних варіантів загальноросійської історичної науки. Таким чином, мова могла б йти про процес формування протягом другої половини XVIII — середини XIX ст. складної історіографічної ієрархії, коли на ґрунті тотожних регіональних історіографічних ареалів, залучаючи їх до власних структур, розпочинали співіснувати у єдиному культурно-географічному та науково-проблемному просторі українська та російська історичні науки. Так, наприклад, якщо творчість В. Б. Антоновича та створеної ним «київської документальної школи», усвідомлюються сучасними українськими дослідниками в категоріях української національної історіографії як магістральний шлях її розвитку¹¹, то російськими ученими він сприймається передусім як регіональний варіант російської історіографії другої половини XIX — початку XX ст.¹²

Досить рельєфно згадані стереотипи у сприйнятті української історико-наукової ситуації, особливо другої половини XVIII — першої половини XIX ст., відбилися у термінології, коли для позначення історико-географічних регіонів українського етнічного масиву, що ставали об'єктом студіювання істориків того часу, в історіографічних працях мова йде про дослідження «історії України». Така практика адаптування тогочасного понятійного апарату до сучасних потреб викладання в середній школі може бути зрозумілою, проте у наукових розвідках вона виглядає явним, хоча і традиційним для української історіографії анахронізмом. Навряд чи коректно називати написані або проєктовані тоді «історії Малоросії» «українськими історіями» хоча б тому, що, як широко відомо, термін «Україна» наприкінці XVIII — у перші десятиліття XIX ст. у свідомості сучасників позначав лише територію Слобідсько-Української (пізніше Харківської) губернії і чітко ними відрізнявся від поняття «Малоросія». З іншого боку, такий підхід повністю ігнорує самоідентифікацію тих істориків українського етнічного ареалу того часу, які усвідомлювали себе в категоріях тогочасних історико-географічних або політико-адміністративних реалій.

Зазначимо, що термінологічні проблеми такого роду фундаментально були розглянуті в монографії російського дослідника О. Міллера, який застосовує до визначення тогочасних еліт відповідно назви «великоросійська» та «малоросійська»¹³.

Геополітичні реалії початку 1990-х рр. стимулювали глобальний, багаторівневий пошук мешканцями колишнього СРСР своїх нових ідентичностей, визначили зміст і характер переобладнання ідеологічного інструментарію нових-старих національних політичних еліт. На цій хвилі питання національної ідентифікації вітчизняного історичного та історіографічного процесу стало на повний зріст і породило значну літературу різного ґатунку. Хто ми такі, чийх батьків діти? Чи належать українській історії і культурі певні постаті, території, історичні сюжети? Де ті межі і чи існують вони як непорушні державні кордони в контактних зонах, зокрема культурно-наукової взаємодії? Які механізми цих процесів? — ось невеличкий перелік проблем, які почали розгортатися та визначати дискусійне поле для історіографа, у тому числі і для історика археографії.

У найбільш сконцентрованому вигляді складність і суперечливість пошуків відповідей на поставлені новою історіографічною добою запитання, певну дезорієнтованість фахівців у цій сфері, розмаїття думок виявилися під час наукової конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії, що відзначалося 1993 р.¹⁴ Домінування серед поданих матеріалів здебільшого цілком традиційних досліджень на зразок: «Діяльність професора NN в Комісії», або «Джерела з історії... в працях Комісії» не обіцяло гострого обговорення результатів наукового спілкування. Проте спільними зусиллями головуючого на конференції Я. Р. Дашкевича та присутньої на ній Н. М. Яковенко воно було спрямоване у річище досить серйозної дискусії, яка зачіпала не лише відносно вузьку проблематику конференції, але й принципові питання самоідентифікації та ідентифікації сучасниками і нащадками окремих осіб, груп та інституцій, усього того широкого духовно-культурного простору, який сьогодні і зараз дехто хоче вважати виключно СВОЇМ. Залишаючи осторонь численні підтексти цього насиченого спілкування, звернемо увагу саме на той бік обговорення, який важливий з точки зору сформульованої нами проблеми.

Справді: «Чи здобутки і діяльність Комісії треба повністю вважати досягненням української — саме української, національної історич-

ної та археографічної науки й наскільки саме таке ставлення є виправдане?» (Я. Дашкевич). Це запитання можна вважати центральним у всій дискусії. Відповіді на нього відобразили як суттєву методологічну розгубленість вітчизняних істориків, їх неготовність до фахового обговорення цих «несподіваних» запитань, так і їх прагнення виробляти адекватні підходи для роздумів над ними.

Більшість учасників конференції відстоювала думку про належність самої Комісії та її наукового доробку українській історичній науці. Можливість хоча б деякого відношення цієї інституції та її спадщини до російської історіографії навіть не розглядалася. Дотримувався її тоді й автор цих рядків, будучи щиро переконаним у доцільності і необхідності залучати доробок Комісії до національної української історіографії, на протигагу поглядам російських колег, що розглядали її лише як місцевий варіант загальноросійських археографічних студій. У цьому, окрім іншого, щиро бачилося не лише наукове, але й деякою мірою громадське завдання у боротьбі за відстоювання української наукової спадщини від посягань насамперед «росіян», а також, як виявилось в ході конференції, ще й «земляків», деякі з яких вважали Комісію недостатньо українською, або ставили її українськість під сумнів. Мотиви і логіка найбільш радикальних з них в цілому зводилася до того, що навряд чи українською можна вважати інституцію, створену російськими урядовими колами з офіційною русифікаторською метою.

Більш помірковані погляди трактували еволюцію установи як «дивний шлях» від антиукраїнської, офіційно русифікаторської, ледве не антинаукової, фальсифікаторської структури до поважного наукового закладу, який «плекав кадри майбутнього революційного відродження нації»¹⁵. Справді, погодимось, що такі «революційні» зміни доцільно і можливо пояснити лише в категоріях цілковитого дива.

Іншою точкою зору, до якої я тоді ставився із симпатією, стало уявлення про паралельність впливів офіційної ідеології, з якою діячам Київської комісії, нічого не поробиш, доводилося рахуватися, і впертою «українськістю» її свідомих членів: «Те, що ними робилося, не відповідало програмовій меті»¹⁶, або: «В діяльності Комісії дуже чітко прослідковується політична заданість, яку диктував царизм. Разом з тим вона стала центром відродження української науки. У цьому полягає парадокс»¹⁷. І тут, як бачимо, присутня констатація складності операції розділення «російського» й «українського» в Комісії, зупинив-

шись перед якою, Н. М. Яковенко, обмовившись, залучила її не стільки до української, скільки до «київської історичної науки»¹⁸.

Тут, щоправда, виникали запитання: «А з якою метою взагалі могли створюватися офіційні наукові і освітні інституції тоді, і з якою метою вони створюються владою зараз?», «Чи не поділяли діячі Комісії, в належності яких до українських науковців сумнівів не було, хоча б деяких, наприклад антипольських, настроїв офіційних кіл і відповідно ідейну спрямованість, задану установі її сановними фундаторами?». Питання, якщо замислитися, скоріше за все риторичні.

Відповіді на них, незважаючи на цінні спостереження і думки, висловлені в дискусії, через свою незручність для прихильників рафінованого українства першої половини 1990-х рр. зависали в повітрі і зводилися до пошуків рецептів розподілу наукової спадщини поважної інституції та її окремих діячів між «російським», «українським», та «польським» секторами єдиного проблемно-територіального простору історії українського етнічного масиву. Квінтесенцією цих спроб стали «рецепти», з одного боку Н. М. Яковенко: «Я закликаю до роздумів, а не до привласнення чужих істориків і літераторів»¹⁹, а з іншого І. Б. Гирича: «Не треба боятися привласнювати чужих істориків»²⁰. Майже гамлетівське питання: «Привласнювати чи не привласнювати?», а також механізми можливого «розподілу» так і залишилися не зрозумілими і глибоко не з'ясованими.

Цікаво, що єдиним байдужим до проблеми національно-культурного та історіографічного визначення першої археографічної інституції на українських землях Російської імперії залишилася американська дослідниця П. Кеннеді Грімстед, в доповіді якої в центрі уваги знаходилася проблема співвідношення намірів і планів офіційної влади відносно археографічної роботи та суто наукових завдань установи. Питання ідентифікації і самоідентифікації Комісії зовсім не зачіпало її дослідницького інтересу. Безтурботність американки на тлі бурхливого обговорення доленосних питань, що захопили українську аудиторію, була досить симптоматичною.

Українські історики, стурбовані тим суспільним та історіографічним переломом, який бурхливо переживався на початку 90-х рр., фактично підмінили академічну, спокійно-розважливу історико-археографічну проблематику, з приводу якої вони й зібралися на берегах Сноуа, палкими дебатами з пекучих проблем національного самоусвідомлення своїх попередників у контексті співвідношення влади, ідео-

логії та історичної науки. Їхня результативність значною мірою губилася через спрощеність уявлень про механізми взаємозв'язку між цими елементами. Справді, якщо засновницею Комісії виступала російська влада, яка ще й чітко накреслювала відповідні ідеологічні завдання, то установа «належить» російській історіографії, а якщо в ній працюють «наші» вчені, які ще й вивчають українську історію, то — українській.

Єдиним безсумнівним результатом такого обговорення міг стати і ставав історіографічний тупик, необхідність виходу з якого хоча й усвідомлювалася, але так і не була намічена на конференції. Ситуацію ускладнювала зрозуміла в ті часи обставина, пов'язана з настирливою апеляцією диспутантів до потреб новітнього українського державотворення, до свідомого чи підсвідомого перенесення сучасних ідеологем на ситуацію середини XIX ст. Навіть І. Б. Гирич, якому належить найбільш глибокий, розгорнутий і обґрунтований виступ у дискусії, завершував його досить симптоматично: «Такий підхід підказує логіка сучасного державного буття України». А критерієм засудження або схвалення праць істориків середини минулого століття цілком серйозно ставав міфічний «інтерес України»²¹, або здатність їх обслуговувати потреби суспільного життя кінця XX ст. (Неприхована гордість відчувалася в словах: «Сьогоднішній автокефальний рух свою аргументацію спирає саме на ці, надруковані в імперські часи, матеріали»²².)

Незважаючи на очевидну, особливо з певної хронологічної відстані, заідеологізованість та україноцентризм у підходах до проблем, що розглядалися, конференція дала змогу усвідомити коло недостатньо зрозумілих, неясних питань, уявити, над чим треба працювати у майбутньому.

Насамперед, з'ясувалося, що незадовільним є стан розуміння «українського», що для вітчизняних істориків має не лише теоретичне, а й цілком практичне значення. Виявилось, що цей термін, особливо використовуваний як опозиція «російському», не задовольняє вимогам чутливого історіографічного інструментарію, необхідного для студій над історією історичної науки, насамперед другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Зокрема, дуже непереконливою виявилася точка зору, прихильники якої заради залучення Комісії (як, до речі, й більшості її членів) до безсумнівно «української» історіографії пояснювали русифікаторський, антипольський ухил установи у поєднанні з ґрунтовним українознавчим доробком, використовуючи поняття

«компроміс» (як же ж іще, за цією логікою, захищати українські інтереси та рухати вперед українську науку, як не пристосовуючись до суворих умов царської сатрапії). Спроби жорстко пов'язати вартість, об'єктивність наукової продукції археографів та істориків з їх особистими ідеологічними симпатіями, відмовити у науковій значущості «антиукраїнським» напрямкам дослідження української історії (Н. М. Яковенко, Я. Р. Дашкевич), не здобули цілковитої підтримки, показали власну непродуктивність і некоректність. Виступ І. Б. Гирича засвідчив прагнення засвоювати нові дослідницький підходи, пов'язані з вивченням особливостей світогляду вітчизняної, в тому числі й інтелектуальної еліти середини XVIII — початку XX ст.

У другій половині 90-х рр. наступні важливі кроки в напрямку дослідження історіографічного процесу в цілому, в тому числі її археографічної складової були здійснені В. В. Кравченком (насамперед в його відомій монографії). Тут зроблена важлива для українського фахівця констатація: «Саме по собі звернення до українського минулого на той час не ототожнювалося із загрозою політичного сепаратизму. Українська історіографія займала місце серед багатьох інших краєзнавчих дисциплін і розглядалася як місцеве відгалуження загальноросійського історичного процесу. При цьому найчастіше історія України обмежувалася територіальними межами Гетьманщини»²³. Незважаючи на те що автор відмовився від лобового протиставлення «українського» і «неукраїнського» історіописання, включав вітчизняні історичні студії та їх творців у контекст як загальноросійського духовного життя, так і в науково-культурні дискурси, притаманні європейському інтелектуальному простору того часу, він продовжував розглядати «український» історіографічний процес як певну незмінну цілість, заперечуючи таким чином зрозумілий йому самому феномен регіоналістичного характеру українського історіописання другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Але, як можна припустити, за інерцією, спричиненою суспільними настроями першої половини 1990-х рр., дослідник зупинився перед визнанням відсутності «української» історіографії у досліджуваній ним період.

На мій погляд, який доводилося висловлювати і раніше²⁴, ми маємо справу із сукупністю регіональних українських історіографій, — новоросійської, малоросійської, слобідської, правобережної (перелік можна продовжувати і поглиблювати) тощо, які до початку XX ст. існували в межах загальноросійського історіографічного процесу як

його регіональні варіанти, природно розглядаючи минуле власних територій як частину певного цілого, а себе як регіональних представників загальноросійського «цеху Несторів-літописців». Сегменти кожної з цих місцевих історіографічних традицій, спираючись на романтичне світосприйняття, порушували межі своїх регіональних зон, утворювали нову історіографічну ієрархію, яка, не відмінюючи загальноімперської, але конкуруючи з нею, причому залишаючись в ній і використовуючи її можливості, включала звичні регіональні варіанти вітчизняного історіописання до нової, інституційно ніяким чином не оформленої, справді національної української історіографії. Механізми цього процесу лише починають вивчатися. Такі підходи надають можливість припинити безплідні спроби «розподілу» історіографічного надбання та перейти до копітких регіональних історіографічних досліджень у контексті історико-культурної та наукової ситуації того часу, який вивчається.

На відміну від української, російська історико-археографічна література не створює і, зрозуміло, не могла створювати в недалекому минулому предметного поля навіть для постановки проблеми формування української національної археографії як дисциплінарної складової української історичної науки. Концептуально провінційні археографічні наукові осередки добре вписувалися нею у модель регіональної загальноросійської історіографії²⁵.

Проблеми визрівання елементів національної самоідентифікації істориків і археографів Російської імперії другої половини XVIII — XIX ст., їх включеності в системи різних історіографічних ієрархій навіть не позначені в працях провідного дослідника історії археографії Росії другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. В. П. Козлова²⁶. Українські сюжети в них представлені або як об'єкти інтересу тогочасних петербурзьких та московських учених, або згадані лише у контексті сприяння столичним дослідникам з боку місцевих аматорів. Водночас характерно, що ці проблеми, актуальність яких стала усвідомлюватися лише у 90-ті рр. XX ст., примусили історика замислитися над національно-культурною приналежністю об'єкта власного дослідження та змінити, порівняно з докторською дисертацією 1989 р. («Русская археография...») назву своєї монографії, виданої на її основі у 1999 р. («Российская археография...»). Як бачимо, така проблематика лише починає відображатися в працях наших російських колег, хоча й продовжує займати там периферійне місце.

Найбільш повно і глибоко проблеми виділення, визрівання української національної самосвідомості та її утвердження у суспільному русі і громадському житті розглянуті в блискучій монографії сучасного російського історика А. Міллера²⁷, яка заслуговує на окремий розгляд. І хоча вона не присвячена спеціальним історіографічним проблемам, але, без сумніву, запропоновані в ній підходи²⁸ можуть виявитися сприйнятими українськими та російськими історіографами для відтворення спільного дискусійного дослідницького поля, яке за останнє десятиліття суттєво звузилося, а подекуди й зовсім зникло.

Природу «історіографічної опозиційності» російських та українських авторів значною мірою пояснює той факт, що вони в дуже багатьох випадках задають минулому (на одному і тому ж предметному, просторово-хронологічному полі) лише СВОЇ питання, бажаючи одержати і, звісно, одержуючи лише СВОЇ відповіді.

Подолати таку ситуацію «плекання СВОГО» і «глухоти до ІНШОГО» як у широкому історіографічному, так і в історико-дисциплінарному контекстах, здатне, окрім іншого, переакцентування ієрархії самоідентифікації сучасних істориків-професіоналів. СВІЙ — не стільки адепт певної, зрозумілої в народницько-державницьких категоріях спільноти з комплексом професіональних обов'язків перед нею, скільки фахівець, громадянин «країни Клію», для якого орієнтація на коректність дослідницьких процедур з необхідністю передбачає вислуховання нарівні із СВОЇМ безлічі ЧУЖИХ питань до минулого і безумовного неочікування СВОЇХ відповідей від нього.

Повернемося до того, з чого був розпочатий цей текст. Погоджуючись із загальним постулатом мого опонента «об общности, о связях исторических судеб, культур, науки Украины и России», наважуся нагадати про зовсім неідилічний, а головне, історичний характер такої спільності, яка ніколи не нагадувала однорідність, навіть в класицистичні часи. У цьому розумінні дещо наївною видається мені аргументація В. О. Муравйова стосовно неукраїнського характеру діяльності Ф. Туманського, яка спирається на те, що він був членом численних російських наукових інституцій. Характер прочитання рецензованого тексту опонентом, визначався, на мою думку, дискомфортом, викликаним усвідомленням незвичності поставлених кимось не СВОЇХ питань до добре знаного СВОГО минулого і одержання від нього зовсім не очікуваних відповідей. Але, згадуючи зараз свої тодішні настрої і наукові підходи, перечитуючи власний текст, змушений зізнатися,

що й він побудований з великим небажанням почути від тієї ж епохи її відповіді, побачити у діяльності когорти петербурзьких малоросів, у тому числі Ф. Туманського, не лише український (навіть неукраїнський) характер.

Задля кращого розв'язання вищезгаданих непорозумінь на одному і тому ж предметному полі немає іншого рецепту, ніж той, що був свого часу сформульований А. Я. Гуревичем. Він полягає в прагненні до розуміння специфіки тієї чи іншої епохи, проникненні в думки та почуття «акторів історичної драми», їхньої ментальності та культури²⁹.

Врачування цих обставин, можливо, створить умови, коли постановка незвичних для певного історіографічного простору питань не буде сприйматися лише як пошуки «батьківщини слонів», а самі пошукачі цих екзотичних тварин, починаючи дослідження, будуть більш фахово враховувати специфіку історико-культурного середовища, яке стало об'єктом їх професійної уваги.

Історико-археографічна (як історіографічна взагалі) проблематика вимагає таких історико-культурних підходів з необхідністю. Без цього всі спроби уявити і спорудити модель становлення української національної археографії та історичної науки в цілому приречені на повторення дуже добре відомих, але ще цілком не пережитих стереотипів, деякі з яких стали предметом уваги в цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Муравьёв В. А. Новый украинский историко-археографический сборник [Рец. на кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського] // Археографический ежегодник за 1998 год. — М.: Наука, 1999. — С. 325—328.

2. Журба О. І. Публікації з історії козацтва та Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на сторінках українського історико-археографічного журналу XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 186—189.

3. Шикло А. Е. Современные проблемы изучения истории исторической науки // Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II научных чтений памяти И. Д. Ковальченко. — М.: РО-СПЭН, 2000. — С. 285.

4. Руднев М. А. Образ М. В. Юзефовича в воспоминаниях и оценках современников // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 114.

5. Верменич Я. В. Початки національної історичної науки: Київські центри регіональних досліджень у 50–70-х рр. XIX ст. — К., 1997. — С. 4.

6. Там же.

7. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — С. 73

8. Там же. — С. 8.

9. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX—XX століття (до 1917 року) // Український історик. — 1971. — № 1–2. — С. 5–16.

10. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. — Л., 1971. — Т. 3. — С. 141–172.

11. Короткий В., Ульяновський В. Повернення образу: Володимир Антонович в сучасній Україні // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3 т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 5–11.; Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні і публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5–76.

12. Михайличенко С. И. Киевская школа в российской историографии. — М., 1997. — 228 с.; Он же. Школа профессора университета Св. Владимира В. Б. Антоновича // Российские университеты в XVIII—XX веках. — Воронеж, 1998. — Вып. 3. — С. 149–161.

13. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 32.

14. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). — К., 1997. — 425 с.

15. Матеріали дискусії [Виступ Яковенко Н. М.] // Матеріали ювілейної конференції... — С. 411.

16. Там же [Виступ Швидько Г. К.] // Матеріали... — С. 420.

17. Там же [Виступ Гирича І. Б.] // Матеріали... — С. 420.

18. Там же [Виступ Яковенко Н. М.] // Матеріали... — С. 409.

19. Там же [Виступ Яковенко Н. М.] // Матеріали... — С. 413.

20. Там же [Виступ Гирича І. Б.] // Матеріали... — С. 418.

21. Там же [Виступ Яковенко Н. М.] // Матеріали... — С. 412.
22. Там же [Виступ Гирича І. Б.] // Матеріали... — С. 418.
23. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 287
24. Журба О. І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Запоріжжя, 1997. — С. 145—152; Він же. Три Самарських монастиря (До питання про становлення південноукраїнських історичних та археографічних студій) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник: Матеріали першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8—9 жовтня 1998 р. Дніпропетровськ). — Дніпропетровськ, 1998. — С. 266—272; Він же. Археографічні студії з історії України в харківській періодиці першої половини XIX ст. // Історія та культура Придніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 125—135; Він же. Спроба обґрунтування моделі дослідження процесу формування української національної археографії // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. — Одеса, К., Львів, 1999. — Ч. 1: Від давніх часів до початку XX ст. — С. 380—387; Він же. Персоналогічні аспекти інституціоналізації української регіональної археографії (спроба порівняльного підходу) // Українська біографістика. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 39—49; Він же. Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості архієпископа Гавриїла Розанова // Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. — К., Симферополь, 2000. — Вип. 2. — С. 40—58; Він же. Два підходи до вивчення історії української регіональної археографії (Ред. на кн.: Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Олександрович Скальковський) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. — Одеса, 1998. — Вип. 6.) / Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 679—685.
25. Брачев В. С. Киевская археографическая комиссия (1843—1917) // Вестник Ленинградского университета. — 1987. — № 9; Румянцева С. М. Публикационная деятельность на Украине в XIX — начале XX вв. — М., 1987. — Деп. в ОЦНТИ по документоведению и архивному делу 04.06.1987. — № 40. — 37 с.

26. Козлов В. П. Н. Н. Бантыш-Каменский и некоторые вопросы актовой археографии второй половины XVIII в. // АЕ за 1977 год. — М., 1978. — С. 98—101; Он же. Колумбы российских древностей. — М.: Наука, 1981. — 168 с.; Он же. Направления и формы собирания письменных источников в России в конце XVIII — первой четверти XIX в. // АЕ за 1987 год. — М., 1988. — С. 54—64.; Он же. Круг А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». — М.: Наука, 1988. — 272 с.; Он же. «Примечания» Н. М. Карамзина к «Истории государства Российского» // Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти томах. — М.: Наука, 1989. — Т. 1. — С. 551—574; Он же. Русская археография конца XVIII — первой четверти XIX в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1989. — 51 с.; Он же. Тайны фальсификации: анализ подделок исторических источников XVIII—XIX вв. — М., 1996; Он же. Российская археография в конце XVIII — первой четверти XIX века. — М.: РГГУ, 1999. — 416 с.; Он же. Российское архивное дело. Архиво-источниковедческие исследования. — М.: РОСПЭН, 1999. — 355 с. и др.

27. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — 268 с.

28. Гуревич А. Я. Из выступления на защите докторской диссертации А. Я. Юрганова // Одиссей. Человек в истории. — М., 2000. — С. 299 — 300.

29. Гуревич А. Я. История культуры: бесчисленные потери и упущенные возможности // Одиссей. Человек в истории. — М., 2000. — С. 56.